

Hoofdstuk 4

Bomen en struiken

Kristine Vander Mijnsbrugge¹ - An van den Broeck¹ - Els Coart² - Rik Devreese³ - Myriam Dumortier⁴

¹ Instituut voor Bosbouw en Wildbeheer - ² Centrum voor Landbouwkundig Onderzoek - ³ Vereniging voor Bos in Vlaanderen - ⁴ Instituut voor Natuurbehoud

- ➔ Een boom of struik is autochtoon indien zijn voorouders zich na de laatste ijstijd spontaan in onze streken hebben gevestigd of als de boom of struik door de mens werd vermeerderd met strikt lokale materie.
- ➔ De grootschalige invoer van niet-autochtoon zaai- en plantgoed heeft tot een sterke achteruitgang van de autochtone boom- en struikpopulaties geleid.
- ➔ De huidige populatie zwarte populier is niet meer levensvatbaar; autochtone winter- en zomerlinde, kraakwilg, hulst en zelfs winter- en zomereik zijn zeer zeldzaam.
- ➔ Niet alleen bij bebossing, maar ook bij de aanplanting van bijvoorbeeld kleine landschapselementen wordt massaal gebruik gemaakt van niet-autochtoon plantgoed.
- ➔ Er is een inhaalbeweging van de bescherming van autochtone populaties bomen en struiken.
- ➔ De ingezette beleidsinstrumenten garanderen geen doorbraak van autochtone bomen en struiken in de gangbare commerciële circuits.

Net zoals andere levende organismen zijn de inheemse bomen en struiken onderhevig aan diverse bedreigingen. Dit zijn o.a. verzuring, vermesting en verdringing door exoten zoals Amerikaanse vogelkers (zie o.a. hoofdstuk 11 Bossen). Bij de bomen en struiken zijn het doorgaans niet de soorten, maar de autochtone populaties van de soorten die worden bedreigd. Ook dit is verlies aan biodiversiteit. Dit hoofdstuk focust op deze problematiek.

1 Toestand

Van weinig inheemse soorten heeft de mens de verspreiding meer beïnvloed dan van bomen en struiken. Hun plant- en zaaigoed wordt sinds tientallen en van sommige soorten zelfs sinds honderden jaren doorheen Europa getransporteerd. Onregelmatige zaadzetting en geringe

oppervlakte erkende Belgische zaadbestanden leiden tot een gebrek aan plantgoed en tot de invoer van buitenlandse herkomsten. Voor economisch belangrijke soorten als zomereik en beuk worden zorgvuldig geselecteerde herkomsten gezocht. Zaden van economisch minder relevante bomen en struiken zijn vaak afkomstig uit de lagelonenlanden van Europa. Het resultaat van dit alles is dat de genetische eigenschappen van diverse autochtone boom- en struikpopulaties in het gedrang komen. Een boom of struik is autochtoon indien zijn voorouders zich na de laatste ijstijd spontaan in onze streken hebben gevestigd of als de boom of struik door de mens werd vermeerderd met strikt lokale materie [164].

Omdat autochtone populaties zich gedurende vele eeuwen hebben kunnen aanpassen aan de lokale omstandigheden gaan we ervan uit dat ze tot evenwichtiger ecosystemen leiden. Autochtone populaties hebben bij de voorspelde klimaatwijzigingen een grotere overlevingskans, voor zover hun omvang niet te sterk is gereduceerd en ze niet te veel zijn geïsoleerd (zie hoofdstuk 24 Klimaatverandering). Bestuiving van autochtone populaties door soortgenoten van niet-autochtone herkomst betekent een vermenging van de genetische eigenschappen van autochtone en niet-autochtone populaties. Van sommige soorten worden de niet-autochtone populaties massaal aangeplant. Hierdoor blijft er van de genetische eigenschappen van autochtone relictpopulaties steeds minder over. Bijgevolg komen sommige autochtone populaties van soorten zoals zwarte populier en zomer- en wintereik sterk in de verdrukking (zie kader).

Sinds 1997 loopt in opdracht van AMINAL - afdeling Bos en Groen en in samenwerking met enkele provincies een inventarisatie van autochtone genenbronnen in Vlaanderen. De belangrijkste criteria bij de beoordeling van de autochtoniteit zijn de ouderdom van de bossen en houtkanten, de aanwezigheid van indicatorplanten voor oude bossen, de aanwezigheid van oude bomen of hakhoutstoven en het samen voorkomen van de typische waaier van standplaatseigen bomen en struiken [216].

Hoewel menselijke beïnvloeding niet is weg te denken, vormen de vindplaatsen van autochtone genenbronnen een weerspiegeling van de oorspronkelijke natuurlijke hou-

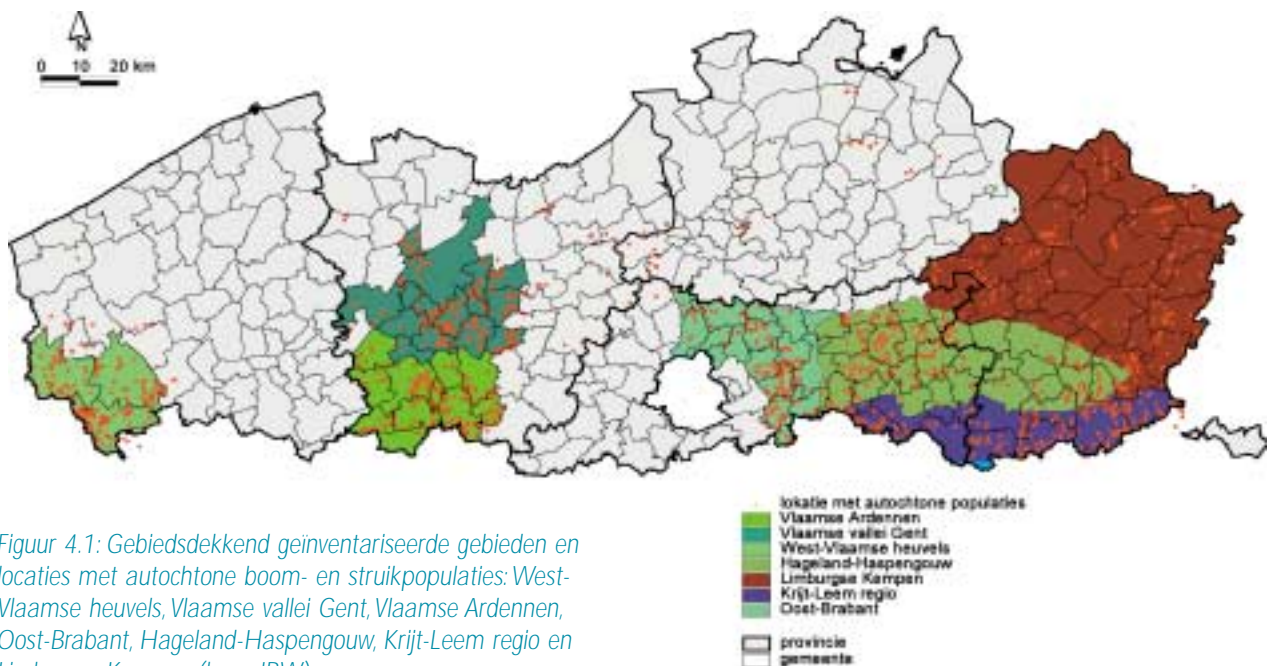

tige vegetatie. Figuur 4.1 toont de reeds geïnventariseerde gebieden (situatie 30/10/2002). Figuur 4.2 toont het aantal vindplaatsen van autochtoon materiaal van courant aangeplante en daardoor kwetsbare soorten in de verschillende geïnventariseerde gebieden. Van soorten zoals zwarte populier, zomerlinde, winterlinde, kraakwilg en hulst is weinig autochtoon materiaal gevonden. Autochtone exemplaren van hazelaar, éénstijlige meidoorn, hondsroos en gelderse roos zijn algemener. De meeste autochtone genenbronnen zijn terug te vinden in de Zandleem- en Leemstreek. Deze streken zijn van nature rijker aan houtige soorten dan de Zandstreek. Autochtone genenbronnen zijn zeldzaam. In de geïnventariseerde gebieden werden 1900 locaties met autochtoon materiaal genoteerd [217, 218, 247, 274, 275, 276]. Deze locaties variëren in oppervlakte met een gemiddelde van 1,8 ha. Kleine locaties bezitten één of enkele individuen, terwijl een grote locatie een klein bos kan zijn. 40 % van de locaties met autochtoon materiaal ligt in bos. De overige 60 % zijn houtkanten en andere kleine landschapselementen. In de geïnventariseerde gebieden vertegenwoordigen deze locaties in het huidige bos slechts 3,2 % van de totale bosoppervlakte, hetgeen de precare toestand duidelijk aantoont. Van alle locaties liggen er 606 in Speciale Beschermingszones (119 in vogelrichtlijngebied en 583 in habitatrichtlijngebied).

Autochtone zomer- en wintereik: de oudste levende organismen in Vlaanderen?

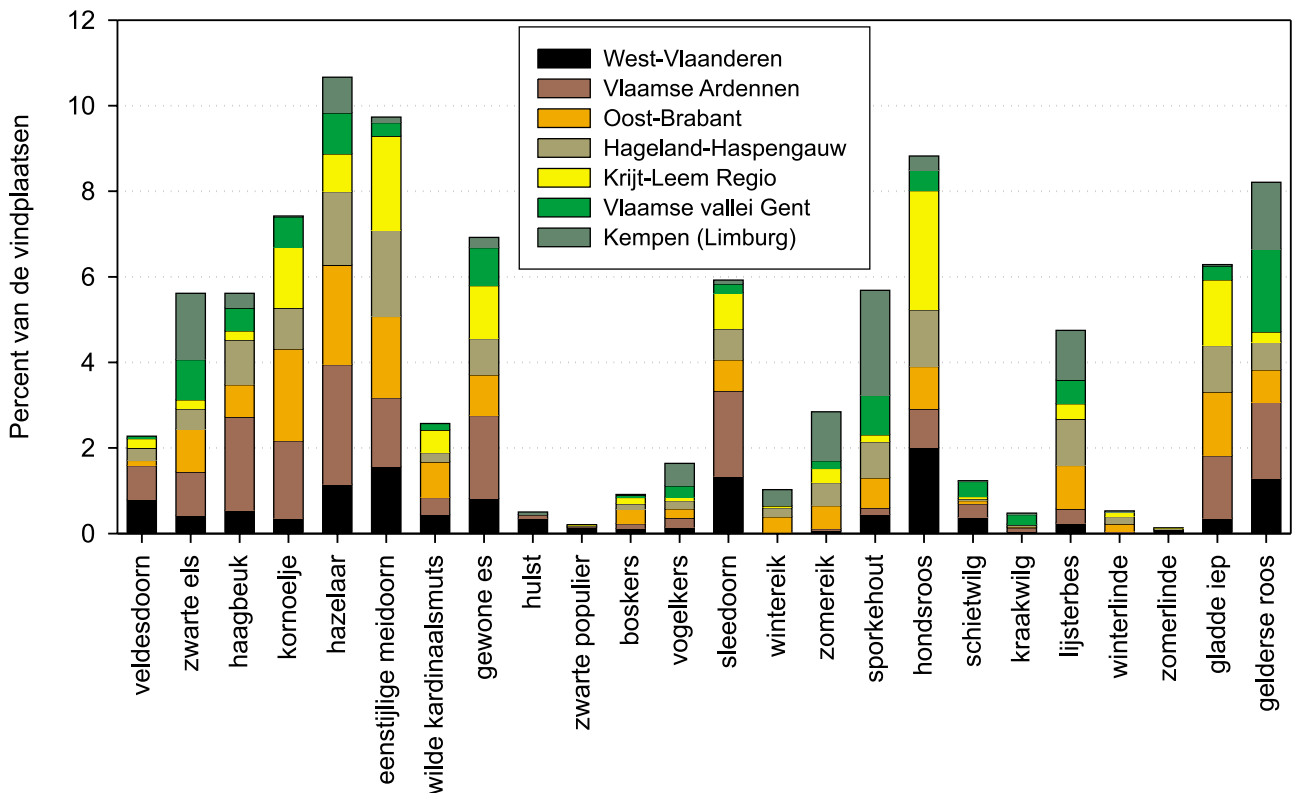
Hoewel zomer- en wintereik algemeen voorkomende soorten zijn in Vlaanderen, zijn autochtone populaties zeer zeldzaam. Sinds honderden jaren worden zaden van economisch meerwaardige eiken in Europa uitgewisseld. Dit maakt het moeilijk om autochtoon materiaal van eik op het terrein te herkennen, want ook op standplaatsen met alle kenmerken van een oude bosplaats zijn vaak eiken aangeplant.

Een Europese studie van het chloroplast-DNA en pollen heeft het mogelijk gemaakt de natuurlijke migratieroutes van de eiken na de laatste ijstijd te reconstrueren [257]. Dankzij de studie kan het autochtone karakter van een bestand worden geëvalueerd door de aanwezige chloroplastvarianten te vergelijken met de varianten die hier zouden moeten voorkomen volgens de opgestelde migratieroutes. Zo is er aangetoond dat de populaties oude hakhoutstoven van wintereik in de Limburgse Kempen hoogst waarschijnlijk autochtoon zijn. De voorouders van deze populaties zijn gemigreerd uit een relict in Italië waar ze de laatste ijstijd hebben overleefd. Sommige van die oude hakhoutstoven bereiken aan de grond een omtrek van meer dan 20 m. Het zijn vermoedelijk de oudste levende organismen in Vlaanderen. Van zomereik zijn in de Kempen enkele Italiaanse herkomsten teruggevonden en over heel Vlaanderen enkele populaties afkomstig uit een Spaans relict. De beoordeling van het autochtone karakter aan de hand van dit genetisch onderzoek resulteerde in bijna alle gevallen in een bevestiging van de terreinbeoordeling die tijdens de inventarisatie is gemaakt.

Figuur 4.1: Gebiedsdekkend geïnventariseerde gebieden en locaties met autochtone boom- en struikpopulaties: West-Vlaamse heuvels, Vlaamse vallei Gent, Vlaamse Ardennen, Oost-Brabant, Hageland-Haspengouw, Krijt-Leem regio en Limburgse Kempen (bron: IBW).

Figuur 4.2: Percentage vindplaatsen van kwetsbare autochtone boom- en struikpopulaties, verdeeld over soorten en geïnventariseerde gebieden (bronnen: [217, 218, 247, 274, 275, 276]).

Autochtone zwarte populier: de meest bedreigde boomsoort van Vlaanderen

De zwarte populier is de meest bedreigde inheemse boomsoort van Vlaanderen. Het Instituut voor Bosbouw en Wildbeheer schat de totale Vlaamse populatie op slechts 20 tot 24 genetisch verschillende exemplaren. De voornaamste oorzaken van deze toestand zijn:

- de ontbossing van rivieroeveren en het indijken van rivieren waardoor de soort haar natuurlijke groeiplaats heeft verloren;
- de traditie van vegetatieve vermeerdering waardoor de natuurlijke evolutie is stilgelegd;
- het vermoedelijke risico op genetische vermenging met de veelvuldig aangeplante cultuurpopulieren.

In 1949 is het IBW gestart met de aanleg van een collectie autochtone individuen. Momenteel bestaat deze uit 19 genetisch verschillende exemplaren. Deze vorm van statische genenbewaring is echter niet voldoende om de soort tegen uitsterven te beschermen. De Grensmaas is de enige rivier in Vlaanderen die haar natuurlijke dynamiek in de toekomst terugkrijgt en waar het natuurlijke milieu van de

zwarte populier wordt hersteld (zie hoofdstuk 15 Grensmaas). Dit is een unieke gelegenheid om de soort nieuwe kansen te geven in Vlaanderen. De aanwezigheid van de zwarte populier is een eerste vereiste voor de spontane verbossing van de kale grindoevers van de Grensmaas omdat de soort hoge stroomsnelheden en overstromingen, alsook sterke uitdroging en bodemerrosie overleeft. Op plaatsen waar andere boomsoorten het laten afweten, houdt hij zand- en grindafzettingen vast. Hierdoor verhoogt het terrein en wordt de kracht van de rivier getemperd. Deze omstandigheden maken de vestiging van andere soorten zoals schietwilg, kraakwilg en zwarte els mogelijk. Aangezien spontane kolonisatie niet meer mogelijk is, zijn er in het voorjaar van 2002 460 exemplaren zwarte populier van Belgische herkomst aangeplant langs de zomerdijk van de Grensmaas. Om tot een levensvatbare populatie te kunnen komen moeten er op zijn minst 100 genetisch verschillende individuen aanwezig te zijn [200]. Als men de aanplanting langs de Grensmaas wil aanwenden als uitgangsbasis voor nieuwe populaties, moet ze worden uitgebreid met minstens 81 genetisch verschillende individuen uit de ons omringende landen.

2 Beleid

De kritische toestand van de autochtone populaties houtige planten in Vlaanderen wordt sinds 1996 door het beleid erkend [67]. Zowel het vernieuwde Bosdecreet (1999) als het definitief Ontwerp derde milieubeleidsplan (MBP-3) besteden er aandacht aan. Het opzetten van zaadboomgaarden en het certificeren van bosplantsoen staan op het programma. Dit onderdeel behandelt het beleid voor de bescherming van relictpopulaties, de vermenigvuldiging van autochtoon materiaal en de verspreiding van het plantgoed.

2.1 Bescherming

De eerste logische stap is de bescherming van de relictpopulaties. Daarom communiceert AMINAL – afdeling Bos en Groen de resultaten van de inventaris aan alle belanghebbenden zoals gemeenten, provincies, regionale landschappen, natuurverenigingen, de Vlaamse Landmaatschappij en AMINAL - afdeling Natuur. Op deze manier kunnen belanghebbenden rekening houden met zeldzame autochtone relictpopulaties bij o.a. de aankoop en het beheer van terreinen of aflevering van vergunningen.

Een knelpunt is dat veel autochtone genenbronnen zich op privé-terrein bevinden en bovendien sterk versnipperd zijn. Zo zijn in West-Vlaams Heuvelland 70 % van de autochtone vindplaatsen in privé-bezit en 19 % in openbaar bezit. 11 % overspant zowel privaat als openbaar domein. Bosgroepen kunnen hier zeker een rol vervullen (zie hoofdstuk 33 Bosbeleid). Een voorbeeld van bescherming zijn de voor Vlaanderen unieke populaties wilde appel en winterlinde in het Meerdaalwoud. Door de vrijstelling van moederbomen wordt de zaadsetting en dus de instandhouding van de populaties gestimuleerd. Een ander voorbeeld betreft het regionaal landschap Vlaamse Ardennen. Hiervoor zijn in 2001 vier beheerovereenkomsten gesloten die het voortbestaan van autochtone genenbronnen verzekeren.

Voor de kwetsbare en bedreigde populaties, alsook voor de van nature kleine populaties, vormt de aanleg van levende genenbanken een optie. Er worden momenteel collecties van wilde appel, kruisingen van éénstijlige en tweestijlige meidoorn met koraalmeidoorn, zeldzame rozensoorten, zwarte populier, zomer- en wintereik, olmen en wilgen aangelegd. Deze genenbanken functioneren als tijdelijke bewaring, als tussenstap naar de toekomstige aanleg en het beheer van levensvatbare en vitale populaties (zie kader autochtone zwarte populier).

2.2 Vermenigvuldiging

De twee hierboven beschreven beschermingsmaatregelen bieden korte- of langetermijnperspectieven voor de vermenigvuldiging van autochtoon materiaal. De verzameling van zaden op de geïnventariseerde vindplaatsen is moeilijk omdat er dikwijls maar een beperkt aantal individuen te vinden zijn die daadwerkelijk zaad vormen. Bovendien liggen de locaties meestal ver uit mekaar. Dit resulteert in beperkte en economisch onrendabele zaadopbrengsten. Toch zijn er ook autochtone groeiplaatsen die voldoende individuen van een soort herbergen, die behoorlijk zaad dragen en die goed geïsoleerd liggen van niet-autochtone aanplantingen (om kruisbestuiving te vermijden). Deze groeiplaatsen komen in aanmerking voor de erkenning als officiële zaadbron. De Vlaamse regering bereidt een besluit voor over de handel in bosbouwkundig teeltmateriaal. Dit besluit zal dergelijke autochtone zaadbronnen erkenbaar maken. De certificering van autochtone zaden wordt zo voor alle boom- en struiksoorten mogelijk, zonder dat deze aan economische criteria voor houtkwaliteit moeten voldoen. Een ander besluit in voorbereiding, voorziet subsidies voor het beheer van erkende zaadbronnen (zie hoofdstuk 33 Bosbeleid, punt 1.2). In 2002 werden de vier eerste autochtone zaadbestanden van zwarte els erkend in de Limburgse Kempen. Dit is nog onder de bestaande regelgeving gebeurd, aangezien de bestanden ook een goede bosbouwkundige kwaliteit bezitten.

Om de zaadcollectie te vergemakkelijken en economisch rendabel te maken verzamelt het IBW uitgangsmateriaal voor de aanleg van autochtone zaadtuinen. Vele vindplaatsen liggen in de nabijheid van niet-autochtone aanplantingen. De kans op kruisbestuiving met niet-autochtone individuen wordt vermeden door de moederplanten vegetatief te vermeerderen. Op deze wijze werd reeds materiaal gekweekt van rode kornoelje, gelderse roos, mispel, éénstijlige meidoorn, hondsroos, bosroos, wilde kardinaalsmuts, sleedoorn, veldesdoorn, gewone es, haagbeuk, hazelaar, fladderiep, vogelkers, lijsterbes en zomer- en winterlinde. De eerste aanplantingen van zaadtuinen zijn voorzien begin 2003.

Het beleid concentreert zich dus in de eerste plaats op het beschikbaar stellen van voldoende zaadbronnen. De lijst van aanbevolen herkomsten is een eerste middel om boomkwekers aan te zetten om autochtoon plantgoed in hun assortiment op te nemen, op voorwaarde dat de kweek economisch rendabel is. De doorbraak in de courante commerciële circuits zal er pas komen indien de prijs van autochtoon plantgoed ongeveer even hoog ligt als die van het plantsoen gekweekt uit importzaad.

2.3 Verspreiding

Sinds 1998 oogst AMINAL – afdeling Bos en Groen, in samenwerking met regionale landschappen, natuurverenigingen en de Vlaamse Landmaatschappij, zaad op de geïnventariseerde locaties. De eerste resultaten zijn al zichtbaar. In het regionaal landschap West-Vlaamse Heuvels was 64 % van het benutte plantsoen in 2001 van autochtone herkomst. Voor de houtvesterijen Brugge en Gent en voor het regionaal landschap Vlaamse Ardennen was dit respectievelijk 24 %, 14 % en 8 %.

Toch zijn deze resultaten zeer beperkt. Niet-autochtoon plantgoed wordt nog steeds op grote schaal gebruikt. Dit is zo voor be- en herbebossingen en ook voor bijvoorbeeld de aanplanting van kleine landschapselementen (zie hoofdstuk 17 Agrarisch gebied). Het aanbod autochtoon plantmateriaal is nog zeer beperkt. Naarmate dit aanbod zich uitbreidt, kunnen diverse instrumenten worden ingezet om de verspreiding te stimuleren:

- Zowel voorlichting binnen de overheid (bv. plantsoendiensten) als van het grote publiek is essentieel. De lijst van aanbevolen herkomsten is een eerste middel om de vraag naar autochtoon plantgoed op te wekken.
- Subsidies voor het gebruik van aanbevolen herkomsten maken deel uit van het Uitvoeringsbesluit over de subsidiëring van het bosbeheer (in voorbereiding; zie hoofdstuk 33 Bosbeleid). De subsidiëring van de aanleg van kleine landschapselementen (zie hoofdstuk 17 Agrarisch gebied) moedigt het gebruik van autochtoon plantgoed niet aan. Het beschikbare instrumentarium wordt hier dus niet optimaal ingezet.
- Het gebruik van autochtoon plantgoed is niet opgenomen in de criteria duurzaam bosbeheer. Wanneer het aanbod van autochtoon plantgoed voldoende is, is het aangewezen het gebruik ervan verplicht te maken in de bossen die aan deze criteria voldoen.

3 Kennis

Voornamelijk voor zeldzame en kwetsbare soorten zoals zwarte populier, fladderiep, wegendoorn, wilde appel, wilde peer en wilde rozen is meer kennis vereist over de genetische diversiteit en over de bestuivings- en voortplantingsmechanismen. Dit is belangrijk om correcte soortbeschermingsplannen en, indien gewenst, herintroducties uit te werken.

Lectoren

Nico Coppé – AMINAL, afdeling Bos en Groen
 Jan Coussement – Sylva, boomkwekerij
 An De Schrijver – RUG, Laboratorium voor Bosbouw
 Maurice Hoffmann – Instituut voor Natuurbehoud
 Bob Peeters - Vlaamse Milieumaatschappij, MIRA
 Jos Van Slycken - Instituut voor Bosbouw en Wildbeheer

